

Kun teologia kohtaa taloustieteen

Dialogia piispan kanssa

Uskonnon ja tieteiden välinen jännite on vuosisatoja ollut ihmiselle elämää suurempia kysymyksiä. Teologian tohtori emerituspiispa Mikko Heikka luo kirjallaan *Kapitalismi, kristinuskon musta joutsen?* (Kirjapaja 2016) mahdollisuuden dialogille. Jo ikääntyneenä taloustieteilijänä tartun tähän tilaisuuteen. Tartun siihen nöyränä.

Heikka on tunnettu ajattelija, esseisti ja mielihopevaikuttaja. Hänen analyysinsä on kunnioitettavan rohkea ja tinkimätön. Hänen puheenvuoronsa lienee yksi painavimmista, mitä teologien taholta maassamme on esitetty. Miksi Jumala on luonut maailman, jossa niukkuuden ja yltäkylläisyyden ristiriita on konkreettinen?

Oma Raamatun tuntemukseni on pinnallinen. Olen silti tutkijanurani aikana tullut vakuuttuneeksi siitä, että Raamatun tekstit koskettavat osuvasti – hengellisen sanoman lisäksi – ihmisen maallista maailmaa. Muistamme kuvaukset seitsemästä lihavasta ja laihasta vuodesta (ensimmäinen dokumentoitu suhdanne-ennuste), lesken rovosta (altruismin teema), kaiken kansan verolle saattamisesta (julkisen budjetin rahoitusongelma), yhteiskunnallisen

vallankäytön rakenteesta (kansa pyysi Jumalalta: ”Anna meille kuningas”) ja niin edelleen. Silmiinpistävintä on tietenkin Raamatun yhteys moraali-filosofiaan.

MAAILMAN EPÄOIKEUDENMUKAISUUS JEEUSKEN KOKEMANA

Jeesus oli syvällisesti sitoutunut ihmisten ajallisiin tarpeisiin, köyhyyteen ja syrjäytyneisyyteen. ”Oikeuden aika on nyt eikä toisessa elämässä!” Jeesus teki raskasta työtä rakennustelineillä ja eli arkielämää. Heikka pitää selvänä, että tuosta kasvuympäristöstä tarttui Jeesuksen kannanottoihin käsityksiä, jotka koskivat rahaa, politiikkaa ja taloutta. Viesti on selvä: ”Hyvä antaa vähästä, mutta paha ei paljostakaan”. Myös: ”Helpompi on kamelin päästä neulansilmän läpi kuin rikkaan päästä taivasten valtakuntaan”.

Teologian ja taloustutkimuksen tavoite on yhteinen: mitä tulisi tehdä, jotta ihmisen erilaisista lähtökohdista ja erilaisesta onnesta elämän pelissä johtuva eriarvoisuus saataisiin vähenemään tietäen kuitenkin, että täydellinen sosialistinen tasa-arvo

jää utopiaksi. Hyvinvointiyhteiskunnasta huolimatta köyhyysaste on Suomessa yllättävän korkea. Niukasti toimeentulevia ihmisiä on paljon. Demokratiassa poliittinen päätöksenteko perustuu vahvemman oikeuteen ja hyvin toimeen tulevien keskinäiseen koalitioon. Enemmistöön perustuvaa valtaa pitää keskiluokka, jolla on myös järjestöt puolellaan. Tämä enemmistö tosin maksaa enimmäns osan veroista, mutta saa julkiset palvelut alihinnoiteltuna. Köyhä jää vähemmälle. Yhdysvaltalaisen moraalifilosofin John Rawlsin sanoin: ”Yhteiskuntia tulee arvioida sen perusteella, miten ne kohtelevat kaikkein heikoimmassa asemassa olevaa jäsentään.” Tämän kriteerin valossa hyvinvointiyhteiskunta ei saa sittenkään huippupisteitä. Kun vertailumaassa USA:ssa kansalaiset maksavat paljon vähemmän veroina ja ostavat palvelut markkinoilta markkinahintaan, tähän pystyvät vain hyvätuloiset. Köyhä kansa jää tyystin vaille turvaa. Ei hyvä sekään.

KOHTUUS RAHAN TEOLOGIANA

Vanha testamentti on Heikalle rahan teologian aarrea. Heikka kysyykin: ”Miksi hurskas Job menetti kaiken, eikö Jumala menetellyt epäreilusti?” Genesis kääntää katsemme todellisuuden heikkoon lenkkiin, ihmiseen. Heikan sanoin: ihmisellä on pahuuden taikasauva. Toisaalta ihminen tekee vain franchising-bisnestä Jumalan luomassa maailmassa. Ihminen on siis vuokralaisen asemassa. Kuolinhetkellä omistaja tarkastaa tilikirjan ja tutkii, miten ihminen on talouttaan hoitanut. Vanha testamentti vilisee syytöksiä, joiden mukaan rikkaat sortavat kaikkein vähäisimpiä, leskiä, orpoja ja sairaita. Maailmaa ei todellakaan luotu tasa-arvoiseksi.

Rikkauden sijaan hyveeksi nousee teologisessa ajattelussa kohtuus: ihmisen tehtäväksi asetetaan kohtuullisen elämän tavoittelu ja keskittyminen elämän perustarpeiden tyydyttämiseen.

Jeesukselle raha oli osa Jumalan luomistyötä ja siksi myönteinen voima. Taloustiede näkee rahan syntyneen endogeenisesti, talousmekanismien luontaisen evoluution myötä. Onko tällä tulkintatavalla jotain merkitystä? Tuskin. Teologia korostaa sitä, että ”mammonan” muuttuminen ihmisen heraksi johtaa toisten sortamiseen – eikä tämäkään tulkinta voi aiheuttaa intohimoja tutkijoissa. Jeesus

sai elantonsa rakentamisesta ja käsityöläisen ammatin harjoittamisesta. Julkisen toiminnan käynnistettyä Jeesus kuitenkin eli vaatimattomasti ja vieraanvaraisuuteen nojautuen. Hän välitti köyhistä ja toimi heidän hyväkseen. Usko elämään nollasummapielinä korosti rikkaiden ja köyhien erilaista asemaa. Usko palkinnosta tuonpuoleisessa elämässä eittämättä on teema, joka erottaa useat tieteenharjoittajat ja uskontojen edustajat. Missä määrin tämän ajattelun tulisi heijastua ihmisen maallisen elämän ratkaisuissa – ja tulisiko sen?

RAAMATUN TALOUSETIikka

Jeesuksen tunnetuimmat talouseettiset puheenvuorot olivat siis varoituksen sanoja mammonan turmista. Tämä näkyy vertauksessa rikkaasta miehestä ja Lasaruksesta, kertomuksessa laupiaasta samarialaisesta sekä kuvapuhe viimeisestä tuomiosta. Heikka näkee, että niissä puhui tarkkasilmäinen aikansa ilmiöiden kommentaattori, joka näki syvälle ihmisen ahneuteen, väkivaltaan ja itsekkyyteen. Tältä osin teologian ja maallisen tutkimuksen johtopäätökset tulevat lähelle toisiaan. Kun Jeesus korosti vastuuta erityisesti kaikkein heikommassa asemassa olevista, sanoma on lähellä sitä, mitä jo mainittu John Rawls piti oikeana ja mikä on hyvinvointiyhteiskunnan lähtökohta. On silti nähtävä, että ihmisellä on myös opportunistin kannustin, kun siihen avautuu tilaisuus. Toisaalta on nähtävä se elämänfilosofinen tosiasia, että suhteellisen edun periaatteen mukaan jokaisella ihmisellä on suhteellinen etu jossain toiminnassa.

RAHA JA AHNEUS

”Rahasta” kirjoittaessaan Heikka oikeastaan tarkoittaa ahneutta. Teologia ei tyypillisesti katso rikastumista hyvällä. Jos pappi toimii osakesijoittajana – kuten monet papit toimivat – ovatko hänen motiivinsa puhtaammat kuin pörssipelurin?

Ahneus ei ole kuolemansynti vain varhaisessa kristillisessä opetuksessa ja Danten *Jumalaisessa näytelmässä*, vaan myös nykyteologiassa. Tässä teologia ilmeisesti hakkaa päätä seinään. Ahneus on tullut ihmiseen evolutiivisen kehityksen myötä eikä se kehotuksella ihmisestä poistu – ei tekoälyn avulla.

KAPITALISMI TALOUSJÄRJESTELMÄNÄ

Heikka näkee kapitalismin vaikeasti määriteltävänä. Taloustieteen näkemyksen mukaan kapitalismi on hyödyllistä nähdä seuraavien periaatteiden määrittelemänä: vapaa sopimusoikeus, yksityisomistuksen suoja sekä rajoitetun vastuun periaate rahoitusjärjestelmässä. Nämä periaatteet riittävät määrittelemään kapitalismin taloudellisena instituutiona, muuta ei tarvita. Kuitenkaan ei ole vaakaata kapitalismia, vaan sekin on altis evoluutiolle (anteeksi teologit sananvalintani) ja myrkyllisille syrjähyppyille. Sub-prime finanssituotteet, joita kehitettiin pankkisääntelyn kiertämiseksi USA:ssa, johtivat finanssikriisiin ja vuonna 2008 koko maailmantalouden kuilun partaalle. Riskejä siirrettiin eteenpäin ja ne mahdollistivat rajoitetun vastuun väärinkäytön.

On tärkeätä, että talouden instituutiot kehittyvät ja ne luodaan sellaisiksi, että ne kykenevät tuottamaan hyvinvointia. Runsaan sadan vuoden aikana kapitalistinen talousjärjestelmä on kymmenkertaistanut länsimaiden materiaalisin elintason ja viimeisen neljänkymmenen vuoden aikana puolittanut maailman absoluuttisen köyhyyden. Daron Acemoglu ja James Robinson ovat kirjassaan *Miksi maat kaatuvat? Vallan, vaurauden ja varattomuuden synty* kuvanneet instituutioiden ja oikeiden kannusteiden merkityksen elintason kehityksessä.

Heikan myönteinen suhtautuminen markkinatalouteen on vahvaa realismia. Voisiko sen tiivistää seuraavasti: joka on köyhien puolella, hän kannattaa markkinataloutta, ei sosialismia. Sen, jolla on sosialistin sydän, on syytä arvostaa markkinataloutta, koska markkinatalous antaa myös köyhälle paitsi mahdollisuuden myös tarvittaessa apua hyväksytyjen turvaverkkojen muodossa.

NORMATIIVISUUS

Teologian lähtökohta on normatiivinen: ihmisen tulee toimia niiden periaatteiden mukaan, jotka Jumala on kymmenessä käskyssään ihmiselle ilmoittanut. Taloustiede näkee ihmisen itsekkäänä, mutta silti kykenevänä ottamaan toiset huomioon, eli ihmisellä on altruismin ja empatian kyky. Myös

Raamatun mukaan ihminen on raadollinen. Nämä ajatukset ihmisyydestä ovat siis yhteisiä uskonnolle ja taloustieteelle. Taloustieteessä tutkitaan, miten nämä oletetut ominaisuudet heijastuvat ihmisen toimintaan.

Sen sijaan taloustiede ei ota normatiivista kantaa siihen, miten ihmisen tulisi käyttäytyä. Normatiivisuus toteutuu vain talouspolitiikan tasolla: miten politiikka tulisi rakentaa, jotta kansalaisten hyvinvointi olisi mahdollisimman suuri. Taloustiede pyrkii löytämään keinoja, joilla käyttäytymiseen vaikutetaan kannusteiden välityksellä. Tämä on keskeinen ero uskonnon ja talousteorian välillä. Nämä huomiot tunnetaan Humen giljotiiniksi kutsuttuna periaatteena: olemassa olevista tosiasioista ei voi päätellä normatiivisia periaatteita. Kristinuskon kiertää Humen giljotiinin kymmenen käskyn avulla.

Kaikki maailman pääuskonnot ovat omakusneet myös kultaisen säännön periaatteen: ihmisen odotetaan tekevän lähimmäiselleen samaa, kuin haluaisi itselleen tehtävän. Se lähestyy niin sanottua vastavuoroisen altruismin periaatetta, jonka evoluutiobiologi Robert Trivers esitti 1970-luvulla. Sitten taloustieteessä esillä oleva toistettujen vuorovaikutuspelien pääteoreema (Folk-teoreema) tunnistaa vastavuoroisuuden merkityksen sosiaalisen tasapainon kannalta. Eivät ole tiede ja uskonto tässäkin suhteessa järin kaukana toisistaan.

TEOLOGIAN NÄKEMYS FINANSSIJÄRJESTELMÄSTÄ

Moderni finanssijärjestelmä on osaltaan mahdollistanut elintason nousun. Samalla se on kuitenkin vienyt maailmantalouden toistuviin kriiseihin, kuilun partaalle ja tarjonnut pesäpaikan mustille joutsenille. Heikka myöntää avoimesti, että raha on kaiken taloudellisen edistyksen lähtökohta ja että raha on nostanut ihmiskunnan luontaistaloudesta siihen aineelliseen vaurauteen, jossa nyt eletään. Kun pankit teologian mukaan toimivat sekä siunauksen että kirouksen näyttämönä, käsitys on jälleen yhdenmukainen taloustieteen johtopäätösten kanssa. Sitä paitsi koron kiskontaan on taloustieteen mukaan lääke: lisää kilpailua rahoituksen tarjontaan.

FRANSISKAANIEN TEOLOGIA

1200-luvulla alkunsa saaneen fransiskaanisääntökunnan tehtävänä oli toimia aktiivisesti yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden ja tasa-arvon edistämiseksi, luoda yhteistä hyvää kaikille. Tarkoituksena oli panna hyvä kiertoon. Laupeuden tuli olla kaiken taloudellisen toiminnan lähtökohta. Samaa tähtäsi sittemmin Suomen piispojen kannanotto *Kohti yhteistä hyvää* vuodelta 1999, jossa erityisesti pureuduttiin hyvinvoinnin epätasaiseen jakautumiseen. Tavoite ei ole vieras taloustieteen niille virtauksille, jotka pureutuvat tasa-arvon ja oikeudenmukaisuuden tutkimukseen.

Tämän päivän näkökulmasta fransiskaanien toiminnassa oli kuitenkin vahvaa utopiaa: he pyrkivät vaihtoehtotalouden kehittämiseen sen illuusion varassa, että talouden pelisäännöt voidaan kirjoittaa uudestaan, kun niin vain sovitaan. Nykytutkimus ei usko tähän utopiaan: ihminen pystyy hyvään, mutta on opportunisti.

Fransiskaanien luontokäsitys oli niin ikään utopistinen. Taloustieteilijän on toki helppo yhtyä siihen, että luomakunnalla on arvo sinänsä ja että kaikki luodut ovat keskenään veljiä ja sisaria. Elämän suuria lainalaisuuksia on kuitenkin elävien olentojen yhteistyön ja toisten auttamisen ohella vallitseva ”kaikkien sota kaikkia vastaan”. Evoluutiobiologia näkee luotujen välisen yhteistyön vain strategisena välineenä tässä päättymättömässä kamppailussa.

MORAALIKADON ONGELMA

Talouden tärkein pääoma on luottamuspääoma. Ennustettava toiminta mahdollistaa sopimusten teon ja luottamuksellisen suhteen. Myös yritysten vastuulla on normiston kunnioittaminen. Taloudelliset skandaalit ovat kuitenkin toistuvia ja ne on tehty voiton maksimointimielessä. Lutherin mukaan ”Jumala siunaa rehellistä kauppaa”. Myös taloustiede on pureutunut teemaan epärehellisestä kaupasta. Talouden sosiaalinen pääoma, normisto, on julkishyödyke. Sen tuottamisesta ja ylläpitämisestä ovat ensi kädessä vastuussa kansalaiset, joilta odotetaan voimakkaampaa paheksumista, jos yritys sortuu. Tämän ajattelun hengessä Heikka tunnus-

taa: kaikilla on vastuu yhteisestä hyvästä. Julkinen valta tulee lainsäädännön kautta vasta toissijaisena toimijana tuomitsemaan.

Teologian mukaan Jumala on yliomistaja ja luomakunta on ihmisellä lainassa. Jo keskiajan teologit ymmärsivät ihmisen maailmassa yksityisomistuksen merkityksen ja yhteisomistuksen ongelman. Martti Luther oli omistuskysymyksessä samoilla linjoilla. Sen sijaan 1900-luvun kommunistit eivät tätä ymmärtäneet ja tuhosivat monen sukupolven elämän.

ADAM SMITH

Heikan suhtautuminen taloudellisen liberalismiin isään Adam Smithiin on arvostava ja utelias. Heikka aivan oikein korostaa niitä talousetiikan arviointia, jotka nostavat Adam Smithin moraalifilosofian teoksen *The Theory of Moral Sentiments* jopa tärkeämmäksi kuin on hänen taloustieteellinen pääteoksensa. Tällä korostuksella Heikka tekee oikeutta Smithille – jonka myötätunto aidosti kohdistui ensimmäisen teollisen vallankumouksen jalkoihin jääneisiin työläisiin.

Minulla oli mahdollisuus osallistua puhujana erääseen teologien kansainväliseen konferenssiin jokin vuosi sitten. Olin yllätynyt siellä esille tulleesta Adam Smithin kritiikistä. Heikka näkee Adam Smithin suuruuden ja yhtyy käsitykseen, että hänen perintönsä on osin joutunut kadoksiin. Adam Smith näki syvälle ihmiseen. ”Näkymätön käsi” oli Smithille vain ”lempeän ironinen vitsi”. Tämä metaforaksi tarkoitettu käsite on muuttunut vuosisatojen kuluessa myytiksi ja alkanut elää omaa elämäänsä. Heikka löytää tukea Smithin toisista tulkinnoista ja toteaa tämän kannattaneen sosiaalisia turvaverkkoja, yleistä koululaitosta ja vahvaa oikeusvaltiota. Smithin kritiikin terävä kärki suuntautui sen sijaan eliittiä, maanomistajia ja valtiovallan tarpeettomia investointeja vastaan. Heikka toteaa, että näkymätön käsi esiintyy vain kolme kertaa Smithin tuotannossa.

EIKÖ TOTUUDELLA OLE HINTAA?

Heikka löytää asioita, joilla ei ole hintaa: ystävyys, rakkaus, kärsimys, muistot, totuus, avuliaisuus, tervehdyksen vaihtaminen, kiitollisuus. Kysymys

on ihmisyyden syvällisimmistä arvoista. Nostan silti vaihtoehdon: entä jos salattu taskulaskimemme kuitenkin hinnoittelee nämä vaihdannan muodot jollain lailla? Sisältyykö lahjan antamiseen toive vastalahjasta? Onko todellisuudessa vain armo ihmiselle ilmainen? Kun velvollisuus, kunnia ja hyveet korvataan hintamekanismilla, onko kyse vain semantiikasta?

Heikka pelkää työn katoamista. Taloustiede sanoisi, että työ ei katoa, vaan uusiutuu ja suhteelliset hinnat muuttuvat rajustikin. Tuottavuuden nousu ei tuhoa työpaikkoja, se lisää niitä. Jos keinoälyltä odotetaan ratkaisua ihmiskunnan murheisiin kuten sotiin, ihminen tulee pettymään. Elämän peruslainalaisuudet eivät muutu, ihminen saa entistä pahemman asean. Siltä suojautumisen tulee käynnistyä tänään.

Kirjansa loppuluvussa Heikka maalaa suuret kaaret. Nostan siitä esiin hänen huomionsa Aristoteleesta: talouden päämäärä on elämän jatkuminen. Se on biologinen tosiasia. Sen syvälinen yhteensovittaminen teologisen ajattelun kanssa on suuri haaste, mutta yhtä kaikki sitä se on myös kaikille muille ihmiskunnan pohtijoille.

Vesa Kanniainen, prof. emer. (kansantaloustiede)
vesa.kanniainen@helsinki.fi